

Амма Солобуодата төрүттэммитэ 370, Аммана бурдук ыһыллыбыта 350 сылларыгар
аналлаах кэтэхтэн ытыллар XXII “Сээркээн Сэһэнньиттэр” краеведческой аабыы

Саха сиригэр сири оноруу историческай уонна култуурунай төрүттэрэ

Толордо : Сулбаччы И.И.Константинов- Дэлэгээт Уйбаан
Аатынан орто оскуолатын Саха Өрөспүүбүлүкэтин
норуоттарын култуурата пиридимийэт учуутала
Михайлова Екатерина Петровна

Сулбаччы 2022

Иһинээҕитэ

Кирири.....	3 стр
1. Саха сиригэр сире оноруу историографията.....	4-5 стр
2. Сахаларга сире оноруу түүр култууратын кытта сибээһэ.....	6-7 стр
Түмүк.....	8 стр
Туһаныллыбыт литература.....	10 стр

Кириин

Билигин төрүт култуураны тилиннэри, салгы сайыннары норуот этнографиятын, аспыт олохторун диринник үөрэти бара турар. Итинэн сибээстээн наука эйгэтигэр сана сабажалааһыннар, концепциялар баар буоллулар. Бу үлэбэр этнографическай уонна фольклорнай матырыйаалларга олобуран сахалар былыргы өбүгэлэрэ-курыканнар сири оноруунан, бурдугу үүннэриинэн дьарыктана сылдыбыттара диэн дакаастыыр санаалаахпын. Сахалар Саха сири атын төрүт олохтоохторуттан (нууччалары аахпакка) сири онорууга түргэнник сыстыбыттара уонна сүрүннээн түөрт үйэ тухары бу дьарыктарын ыһыктыбакка илдэ кэлэн бүтүн республика тыатын хаһаайыстыбатын биир сүрүн салаатыгар кубулуттулар.

Дагылаат проблемата : Сахалар бурдугу үүннэриинэн дьаныһан туран дьарыктаммыт кистэлэннэрэ туохтан, хантан төрүттээбий?

Үлэм сыала : Саха сиригэр сири оноруу сайдыытын научнай төрүккэ олобуран үөрэти, ырыты.

Соруктара:

- 17-с үйэттэн сабалаан сахалар сири оноруу култууратыгар кыттыыларын көрдөрүү
- Сахаларга сири оноруу түүр култууратын кытта сибээһэ
- Бэйэм дакаастаабыт үлэбин киэн эйгэбэ таһаары, билиһиннэри.

Дагылаатым икки түһүмэхтэн турар : бастакы түһүмэх - Саха сиригэр сири оноруу историографията. Манна сүрүннээн чинчийээччилэр В.С. Серошевская "Якуты", Р.К.Марк "Виллюйский округ" , "История Якутской АССР" 1 уонна 2-с томнарын Г.П.Башарин "История земледелие в Якутии", Ф. Г. Софронов "Русские крестьяне", В.Н. Иванов "Земледелие у якутов XVII-XVIII вв" уо.д а. үлэлэрин туһаным. Үлэм сүрүн сыала иккис түһүмэххэ арыллар. Сахаларга сири оноруу түүр култууратын кытта сибээһэ. Бу түһүмэххэ этнографическай уонна фольклорнай матырыйаалларга олобуран сахалар былыргы өбүгэлэрэ- курыканнар сири оноруунан, бурдугу үүннэриинэн дьарыктана сылдыбыттара диэн бэйэм көрүүбүн, дакаастабылбын киллэрдим. Манна В.С. Серошевская "Якуты", Г.П.Башарин "История земледелие в Якутии (XVII в- 1917), А.П.Окладников "История Якутской АССР "(1том), Ф.М.Зыков "Традиционное орудия труда у якутов 17-18 вв", В.Ф. Ермолаев "Уу долгун куттаахтара", историко этнографическай ыстатыйалар хомуурунньуктарын, архыыбынай матырыйааллары туһаным.

I. Саха сиригэр сирин оноруу историографията

Революция иннинээҕи кэмнэ Саха сиригэр сирин оноруу историятын туһунан биир да анал монография суох. Ол эрээри Н.С.Щукин, Р.К.Маак, А.Ф. Миддендорф, В.И.Иохельсон, В.Л. Серошевский у.д.а.ааптардар, итинэ тэнэ уопсай хабааннаах историческай литератураҕа Ленскэй кыраайга сирин оноруу историятын туһунан улахан суолталаах үгүс фактическай матырыйааллар бааллар. Революция иннинээҕи Ленскэй кыраайга сирин оноруу историографиятыгар бир биллэр улахан миэстэни В.И. Иохельсон "К вопросу о развитии земледелия в Якутской области" ыстайыта ылар. Ыстатыйаҕа Саха сиригэр сирин оноруу сайдыытын туһунан кылгас ырытыы оҥоһуллубута. XVIII үйэ бастакы анарыгар сахалар этнографияларын уонна историяларын туһунан үлэлэри, итини тэнэ В.Н. Татищев, Г. Ф. Миллер, С.П. Крашенинников, Я.И Линденау о.д.а суруйан хаалларбыттара. В.Л. Серошевский Якуты монументальной үлэтигэр сахалар сирин онорууга кыттыыларын туһунан глава баар. Онно В. Серошевский суруйар: "Сахалар түөрт гыммыттан үстэрэ бурдук үүннэриэн сөптөөх сиригэр олоролор. Кинилэри бурдук интириэһиргэппэт диэччилэр сыһаллар. Сахалар бурдугу кыра лоскуй сиргэ ыһар буоланнар, олоор Саха сирин киэн дуолугар сүтэн хаалаллар. Билиннитэ рынокка саха үүннэрбит бурдуга атыыламмат. Тоҕо диэтэххэ, сахалар үүннэрбит бурдуктарыттан бэйэлэрэ туһаналлар, тийбэтэҕинэ атын сиртэн эбии атыылаһаллар". / 6, с. 414 /.

Амма сахалар бурдугу үүннэриинэн сахалартан бастакынан дьыктанан барбыттара. 1948, 1950 уонна 1962 сс. Бэчээттэммит докумуоннартан 70-80-с сылларыгар сабалаабыттара. Ити ыраахтаҕы дэһээтинэ бааһынатыгар олохтуур туһунан көрдөһүүлэриттэн саҕаламмыта. 1678 с. Ахсынньы 17 күнүгэр Амма сахата Ивашко Иванов итинник көрдөһүүнү бастакынан түһэрбитэ. Кини холобурунан Амма Сахаларын сана бурдугу үүннэрээччилэрэ батыспыттара. Ол эрээри Россия правительствота дьаһаах хомуйуутун аҕыйытымаары төрүт олохтоох тор сирин оноруунан дьыктаналларыгар үгүс ыарахаттары үөскэтэ сатыыра да, сахалар бурдугу үүннэррилэрин тохтоппокко салгыы сайыннарбыттара. 1882-1884 сс. Амма солоботугар В.Г. Короленко сыылкаҕа олорбута. Кини доһотторун И.Панина уонна И. Ваштейны кытта бурдук ууннэриинэн дьыктаммыттара. Бэйэтин кинигэтигэр "История моего современника" суруйбута: "Начиная с середины апреля начинала заниматься огородными делами. Этими работами руководил Панин. Местные жители обрабатывали землю русской сохой, грубой работы. В первое время мы тоже пользовались таким плугом". / 1, с.712 /.

В.Г.Короленко сири оноруунан балачча таһаарыылаахтык дьарыктаммыта, сорох бурдугун Дьокуускайга аҕалан атыылыыра. Амма бааһынайдарын тустарынан кэпсээннэри суруйбута "Макар түүлэ", "Маруся сайыымката", "Ат Дабаан", "Уоттар" уо.д.а.

Сахалар сири онорууга кыттыыларын туһунан советскай историографияҕа балайда диригинник сырдатыллыбыт, манна улахан кылааты, бастатан туран Г.П. Башарин килэрбитэ. Ол ээри Ф.Г.Софронов, В.Н. Иванов уо.д.а. чинчийээччилэр үлэлэрэ бу проблеманы үөрэтиигэ инники диэки улахан хардылары онорорго көмөлөспүттэрэ. Советскай чинчийээччилэр сүрүн ситиһиилэринэн Саха сиригэр сири оноруу XVII үйэҕэ тэнийиитин туһунан уустук проблеманы аан бастаан диригинник хорутан үөрэспиттэрэ буолар. Сахалар сири онорууга кыттыыларын туһунан үөрэтиигэ улахан кылааты советскай учуонайдар Г.П.Башарин, И.С.Гурвич, В.Ф.Иванов, Ф.Г. Софронов онтон да атыттар килэрбиттэрэ. Кинилэр реолюция иннинээҕи чинчийээччилэриттэн уратылар диэн научнай үлэлэригэр баай археологическай уонна сана булуллубут документальнай источниктары туһанан үгүс сана арыыылары онорбуттара. Ол эрэри Саха сириин төрүт олохтоохторо сири оноруунан дьарыктаныыларын диригинник үөрэтэн чинчийиигэ улахан, сүдү кылааты профессор Г.П.Башарин килэрбитэ. Кини "История земледелия в Якутии" икки томнаах монографията – отут сыл устата дьүккүөрдээх үлэ түмүгэ. Саха сириин, Сибиир, Москва уонна Ленинград архыыптарыгар үлэлээн биирдии кыырыабынан үгүс докумуоннары хомуйбута. Историческай – этнографическай литературалары, араас айынынньыттар суруктары, политическай сыылынайдар ыстатыйаларын уонна бэлиэтээһиннэрин сыныйан үөрэппитэ, чинчийбитэ.

Уруккута Саха сириин уобалаһыгар киирэр Якутскай, Өлүөхүмэ, Бүлүү, Верхоянскай уонна Халыма уокуруктары кэрийбитэ. Нуучча сириин оноруутун сайдыытын бастакы кииннэринэн буолбут сэлиэннэлэргэ уонна дэриэбинэлэргэ сылдыбыта, төрүт олохтоохторо сири онорууга кыттыыыларын туһунан дьон ахтыыларын хомуйбута. XIX үйэ бүтэһигэр – XX үйэ санатыгар бурдугу үүннэриинэн дьарыктана сылдыбыт кырдыаҕас көлүөнэ дьону – нууччалара, сахалары, эбэнкилэри кытта көрсөн кэпсэппитэ.

Советскай чинчийээччилэр сүрүн ситиһиилэринэн Саха сиригэр сири оноруу XVII үйэҕэ тэнийиитин туһунан уустук проблеманы аан бастакынан диригинник хорутан үөрэспиттэрэ буолар.

II. Сахаларга сири оноруу түүр културатын кытта сибээһэ

Норуот тылынан уус-уран айымньыта : олонхо, өс хоһооннор, таабырынар, номохтор уо.д.а. – бу норуот олон ааспыт олоһун кэрэһитинэн буоларын, үйэлэр тухары көлүөнэттэн көлүөнэбэ бэрриллэн испит өйө-санаата, муударана, кини материальной уонна духуобунай култууратын чабылхай туоһута. Онон норуот уус-уран айымньытыгар өбүгэлэрбит урукку олохторун-дьаһахтарын суолларын омоонноро көстөн ааһаллара чахчы.

“Уоһурдуу” диэн тыл биһиги бурдугу үүннэрэ сылдыбыт өбүгэлэрбиттэн хаалан хаалбыт тылбыт буолуон сөп. Уоһурдууну кытта бурятты “утуг” уонна сахалы “өтөх” терминнэр сибээстээхтэрэ дакаастанан турар. В.Ф.Ермолаев суруйарынан “утуг” диэн буряттарга урут сүөһү турбут ноһуомнаах сир ааттанар, “өтөх” сахаларга эмиз сүөһү тура сылдыбыт, дьон-сэргэ олоро сылдыбыт сирэ.

Оннооһор “бурдук” диэн тыл тюрдуу төрүттээбэ биллэр. Бу термины А.П.Окладников манньк быһаарбыта: “Даже слово бурдук, в тюрском происхождении которого сомневался Серошевский, считал его безродным, обнаруживает аналогично в общетюрском слове “бюртюк- зерно”, “мука”, “хлеб”. Наука доктора Н.К.Антонов бу этиини өссө төгүл бигэргэспитэ: “ ...в якутском языке имеются общетюрские термины и по хлепашеству. Например якутское “бурдук- мука” “жито”, “зерно”, “хлеб”, “ячмень”, параллельно тюрским- “бүртүк”. “Бөртөх”,” пуртик”.

Н.К.Антонов итини тэнэ “самаан сайын” диэн тыл сомоһолоһуутун быһааран суруйбута: “Самаан, сабаан (сайын) – теплый, благодатный/Пекарский 2064/, имеет по видимому тюрские параллели, причем осман, крымских татар, каах, и др. Сабан, сапан. 1) плуг и соха 2) пашня 3) яровый хлеб, 4) солома. Отсюда татарские сабан иши – посев и урожай хлеба, сабан туйы - праздник жатбы”. Түмүгэр суруйар: “Возможно якутские самаан как слово бурдук-хлеб, свидетельствует о былом занятии якутов хлебопашеством”.

Учуонайдар сахалар тюрдуу ааттарын сахалы тылга тэннээн көрөн суха хантан кэлбитин чуолкайдаабыттар. Холобу, “соһуур”- Прибайкальеттан. “Салтай”- Соһуруу Сибииртэн, “Омооһу, бурбалды”- Орто Азияттан. Э.К.Пекарскай бурбалдыны монголизмна киллэрэр, оһус хомуута эбэтэр моонньун үрдүнээби уонна алын өртүнээби буулабаларын быһытынан быһаарар. Профессор Н.К.Антонов бурбалдыны тюрдар “баһарсык” (бухарсык) терминнэригэр эбэтэр “буулаба” моой быатын өйдөбүллэригэр ордук чугаһатар. А.А.Саввин “суха” диэн тылы тюрдуу төрүттээбин бэлиэтэбитэ: “ В

киргизком языке это слово передается в форме “сохо, сохоо,” в уйгурском – “соха”, в якутском-“ соха, суха, суоха”. Название сошника (суха тимирэ) находят аналогично в татарском языке, где оно выражено тем же термином суха тимире. Как известно, примитивная соха, в древности впервые произошло от простой мотыги, которая была приспособлена при помощи тяги”. Онон “суха” диэн тылы тюрдуу, монголлуу, киргизтыы, татардыы ааттарын тэннээн көрүү өбүгэлэрбит былыр суханы туһаналларын дакаастыыр. “Тараах” диэн саха тыла тюрдууттан киирбит буолуон сөп. Эмиэ ити өйдөбүлгэ туттуллар (барана, бороно) нууччалыттан киирбит тылынан буолар. Ол эрэри тарааһын диэн тыл сахалыы этиллиитэ тюрдуу-монголлуу этиилэрдэн уратылаах. Пекарской суруйарынан сири таратыыны тюрдуу “тарба, тарма, тирба, тырна” буряттыы “тарма” диэн ааттыыллар. Туорах бурдугу мээккэлиир анал таас нууччалыы “жернова” сахалыы “суоруна” диэн ааттыыллар. Ол эрэри илинни улуус сахалара үксүгэр “бурдук тардар таас” диэн ааттыыллар. Итини тэнэ суоруна бары чаастара эмиэ сахалыы ааттаахтар (киин, чүөчэр, кулгаах, чурумчу, таас мас) киһини эмиэ толкуйдатар. Сахаларга баһымньыны туттуу бастакы үһүйээннэрэ XVIII-с үйэттэн иһиллэллэр. Баһымньы – илиинэн үлэлииргэ аналлаах мас уонна туора олордоллубут күрдьэх. Баһымньыны буору табыян көбүтэллэрэ, сыыс оттору быһыта охсоллоро, үүнэйини көмөн биэрэллэрэ. Адьас былыргы баһымньыны бастаан таастан эбэтэр мастан онорбуттара. XX-с үйэ баһымньылары тимиртэн оноһулар буолбуттара. Баһымньыны сахалыы араастык ааттыыллар: матыыка, табыыка, туора сүгэ, хапаай, эбии харыыр, хоруур диэн тыллары киллэриэххэ сөп. Ааспыт үйэлэргэ хорууру кэргэн тахсар кыыс энньэтигэр биэрэр үгэс баарын А.А.Саввин манньк суруйар: “ В начале столетия девушка, вышедшая замуж за якута второго Хаяхсытского наследя Батурусского улуса Дьячковского, в числе различных вещей, в качестве приданого получила от родителей хоууур. Это нужно считать случайным явлением, одним из пережитков старинных обычаев. Аналогичный обычай существовал на Алтае, где абыл (то же самое, хоруур) является необходимой частью приданого тюркской девушки и передается по женской линии. Саламаат диэн арыыга оргутан буһарыллыбыт хааһыны ааттыыллар. Аһылык бу былыргы көрүнүн оностунуу үгэстэрин өбүгэлэрбит собурууттан ажалбыт буолуохтарын сөп. “Хозяйство и культура башкир” кинигэбэ этэллэринэн, чөчөгөйгө буспут саламаат монголлартан төрүттээх буолуон сөп. Саламааты Собуруу Сибииргэ олодор тюрк тыллаах норуоттар (алтаецтар, щорстар, тувинецтар) эмиэ онороллоро. Илин Зауральяба олодор башкирдар ити аһы “саламай” диэн ааттыыр буоллахтарына, собуруу- илин олодор башкирдар “талкан”, монголлар “хальмас”, буряттар “саламаад” эбэтэр “саламат”, калмыктар “буллуг” диэн ааттыыллар.

Көтөбүүтэ суох тиэстэ лэппиэскэни буһарыы Азия түрдүү- монголлуу тыллаах бары кэриэтэ норуоттарыгар былыргыттан баара биллэр. А.А.Саввин суруйан турар: “Термин “леписка” (от русс. Лепешка) түрскөгө, а не руссского происхождения. Слово “леб”, “лебина” – означает дыхание”.

Бурдук тардар тардар тааһы өбүгэлэрбит тутта сылдыбыт булуохтарын сөбүн туһунан сабаҕалааһыны Г.П.Башарин ылыммат этэ. XIX-с үйэ икки с анарыгар XX-с үйэ саҕалананытыгар Амма саха бааһынайдар суорунаны онорууга сахалартан маннайгынан саҕалаабыттар. Докумуоннартан көстөрүнэн бу үлэни бастаан Холуочук Мэхээлэ саҕалаабыт. Кини ол иннинэ Дальнай Востакка бара сылдьан кэмигэр үөрэммит буолуон сөп. Киниттэн холобур ылан Амма бааһынайдар суорунаны оноруунан дьарыктанан барбыттар.

XVIII-с үйэбэ Киин Алтайга олохсуйа кэлбит нууччалар манна быданнаабыта олоро сылдыбыт сирин оноруунан дьарыктанар норуот онортообут ньүөлсүтэр тутууларын булбуттар. Оччотообу кэмнэ төрүт олохтоохтор – көһө сылдьар ойроттор, теленгиттэр, хакасстар уо.д.а. ньүөлсүтүүнэн дьарыктаммат, сирин онорбот, от оттообот этилэр. Нууччалар ити былыргы тутуулары алдыаппакка, оҕуруот сирин ньүөлсүтүүгэ уонна да атын хаһаайыстыбаннай үлэлэргэ туһаналлара. В.Шелудякова суруйар: “Откуда появились эти мелиоративные строения? Каким образом скотоводческий народ, разбросанный по обширной северной тайге, смог обладеть такой сложной работой, как орошение земли применял при этом течение реки, знал закон движения воды, правильно определял мелиоративные качества земли. Ясно, что орошению научились не у русских. Русский народ никогда не занимался орошением. Несомненно, у якутов и алтайцев способы применения воды возникли на гористых местах с быстротечными реками”

Сахаларга сир- дойду барыта иччилээх, олору хомотор, хоргутар улахан айыы буолар диэн итэбэллээхпит. Ол иһин күөлү көһөрүү саҕана күөл иччитигэр алгыс тыл этэллэрэ, сир аһатытын туома оноһулар. Ааспыт үйэлэргэ Орто Азияҕа өрүскэ уу кэлиитэ мөлтөх буоллабына, олохтоохтор оҕуһу сиртибэ быһыытынан туһаналлара. Орус культуна этнографической чачылар революция иннинээҕи тувинецтарга эмиэ баара. Тувинецтар ньүөлсүтүү хоруутун арчылааһын бырааһынныгы сааскы ыһыы үлэлэрин кэнниттэн ытыллар эбит. Бырааһынныгы “Буга дагыыр” диэн ааттыллар. Ити норуоттар курдук уу эйгэтигэр анаан оҕуһу идэһэ туттар үгэстэр сахаларга эмиэ көстөн аһаллар. Аһып санатын кинилэр “уу оҕуһа мөнүрүү” дииллэрэ.

Түмүк

"Саха сиригэр сири оноруу историческай уонна култуурунай төрүттэрэ" үлэни суруйан баран манньк түмүккэ кэллим :

1. XVIII-с үйэ 30-с сылларыгар диэри сахалар сири оноруу, бурдугу үүннэри туһунан туох да өйдөбүллэрэ суоҕа диэн реолюция иннинээҕи чинчийээччилэр уонна үгүс советскай учуонайдар ортолоругар киэнник тэнийбит санаа олоҕо суох.

Күөлү көһөрүү, сири онорууга сахалар нууччалартан үөрэммэтэхтэрэ чахчы. Ити дьарыктары сахалар былыргы өбүгэлэриттэн ильдэ кэлбиттэр. Ол иһин кинилэр бурдугу үүннэригэ атын Саха сиригэр норуоттарынааҕар тургэнник сыстыбыттара, бу үлэни быһан кэбиспэккэ үс үйэ тухары дьаныһан дьарыктаммыттара.

2. Баһамньы, бурдук тардар таас, суһа сахалар суһаһыт өбүгэлэрбититтэн кэлбит тэриллэринэн буолаллар.
3. Сахалар аһылыкка үүнээйи киэнник туһаналлара. Тараан, үөрэ, саламаат диэн тыллар эмиэ түүрдүү тылтан төрүттээх. А.А.Саввин суруйарынан лэппиэскэ эмиэ түүрдүү тылтан төрүттээх. Мантан да көстөрүнэн сахалар анардас эт уонна үүт аһылыктаах буолбакка, былыр бурдугу эмиэ билэ сылдыбыттара дакаастыыр.
4. Түүр норуоттарыгар уонна сахаларга киэнник туттуллар уу иччитигэр оҕуһу сиэртибэ биэри Сөбүрүү Сибиир уонна Саха сиригэр норуоттарыгар баар күөлү көһөрүү сиэрэ-туома курыканнартан кэлбит буолуон сөп.
5. Бу үлэбэ сүрүн историческай, культурологическай билии источнигынан буолбут Саха төрүт култууратыр биир сүдү ситиһиитэ-тылынан уус-уран айымньы, норуот күннээҕи олоҕор-дьаһаҕар туттар мала-сала, норуот тулалыыр эйгэни анааран өйдөөһүнүн чахчылары саха омугун историческай төрүттэрэ истиэп энэр олоҕорбут биис уустар сири оноруу култууратын баһылы сылдыбыттары дакаастабыллаахтык туоһулуур.

Онон, ханнык баҕарар норуот бэйэтин төрүт култууратын тирэбирэн омок быһыытынан сайдар. Бэйэ норуотун ааспыт олоҕун историятын, култууратын эдэр көлүөнэбэ үөрэтии билинни кэм тирээн турар соруктарыттан биирдэстэрэ буолар.

Туһаныллыбыт литература

1. Ермолаев В.Ф. Уу долгун куттаахтар. Я., 1983
2. Ксенофонтов Г.В. Ураанхай сахалар. Т. 1. - Якутск : Нац. изд-во Респ. Саха (Якутия), 1992. – 414 с.
3. Башарин Г.П. История земледелия в Якутии, Т.1. - Якутск: Якутское книжное изд-во, 1989. – 348 с.
4. Башарин Г.П. История земледелия в Якутии, т.2, Я, 1989.
5. Башарин Г.П. История аграрных отношений в Якутии, / 60-е годы XVIII- середина XIX вв./ М, 1956.
6. Гоголев А.И. Историческая этнография якутов. Я., 1983
7. Зыков Ф.М. Традиционное орудие труда у якутов 18-19 вв. Новосибирск, 1989
8. Иванов В.Ф. Историко-этнографические изучения Якутии. XVII-XVIII вв., Я., 1974.
9. История Якутской АССР, Т. 2., М-Л., 1955.
10. Маак Г.К. Виллойский оруг. М., 1992
11. Серошевский В.С. Якуты. Я., 1992.
12. Сафронов Ф.П. Русские крестьяне в Якутии (XVII- нач. XX в.) Я., 1961.
13. Хозяйство и культура башкир в XIX-XX вв. (сборник) М., 1979.